

Н.О. Дулатбеков , Г.К. Уалиева *

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: gulmi877@mail.ru.)*

Ұлы анадан туған ұлы тұлға: Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегі туралы деректер

Мақала XIX ғасырдың басындағы қазақ даласындағы қоғамдық-саяси өмір, Ресей империясының дәстүрлі хан билігін жою үрдісін кешенді зерттеуге арналған. Зерттеуде бұл процестің қазақ қоғамына тигізген әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени салдары терең талданған. Әсіресе, XX ғасырдың 20–40 жылдарындағы Бөкей Ордасы, оның соңғы ханы Жәңгір және оның ұрпақтарының хандық биліктен аластатылу себептері мен салдары және оның ұлы тұңғыш қазақ генерал-адъютант Ғұбайдолланың тағдыры жан-жақты сараланған. Оның императорға жазған хаттары арқылы Ресей империясының Қазақстандағы ішкі істерге қатысты саясатының сипаты ашылады. Бұл зерттеу Қазақстанның XVIII–XIX ғасырлардағы саяси тарихын терең түсінуге, сонымен қатар ресейлік отаршылдық саясатының қазақ қоғамына тигізген ықпалын объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, дәстүрлі қазақ қоғамы, Бөкей Ордасы, хандық басқару, реформа, Бөкей, Жәңгір, Фатима, Ғұбайдолла, генерал-адъютант, саяси өмір, хан ұрпақтары, сұлтаннар, Шыңғыс хан, отаршылдық саясат.

Kipicne

XX ғасырдың 20–40 жылдарында қазақ даласындағы Ресей империясының негізгі мақсаты қазақ даласындағы жерасты, жерүсті байлықтарын иемдену, шикізат көзі ретінде пайдалану, сауда қарым-қатынастарын дамыту, экономикалық ықпалын нығайту арқылы қазақ даласын өзіне бағынышты елге айналдыру болғандығын тарихшы ғалымдар, зерттеушілер жазды.

Орынбор мен Батыс Сібір өңірлері арқылы қазақ жерлеріне белсенді аннексия саясатын жүргізді. Бұл кезеңде Ресейдің басты мақсаты қазақ даласындағы өз саяси ықпалын орнықтыруды көздеді. Ресей билігі қазақ хандықтарының ішкі істеріне қолдан араласып, оларды өз бақылауына алуға тырысты. Өйткені, Ресейдің Орта Азиядағы және Қытаймен сауда қатынастарының дамуы үшін қазақ даласындағы саяси-құқықтық үстемділік орнату маңызды болды. XIX ғасырдың 40–шы жылдары қарай Ресей мен қазақтардың экономикалық қатынастары күрделене түсті. Ресей мануфактуралық өнеркәсібі мен қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығы арасындағы салық және сауда саясаты Ресейдің батыс пен орталық қазақ жерлеріндегі үкіметтік ықпалын айтарлықтай кеңейтті.

Сонымен қатар, осы кезеңде қазақтардың табиғи ресурстарын, атап айтқанда, жер және кен байлықтарын игеруге де баса назар аударыла бастады. XIX ғасырдың 20–40-жылдарында Ресей мемлекеті қазақ жерлерін саяси және экономикалық тұрғыдан біртіндеп өз бақылауына ала бастады. Бұл қарқынды ену процесі Ресейдің Орта Азия мен Қытаймен сауда-экономикалық қатынастарын нығайтуға бағытталған болатын [1; 101–110].

1860 жылдардың ортасында Ресей империясындағы экономикалық дамудың капиталистік сипаты күшейе түсті. Бұл Ресей өкіметін жаңа нарықтар мен шикізат көздерін игеруге, сыртқы саяси ықпал аймақтарын кеңейтуге ұмтылдырды. Сыртқы саяси фактор ретінде Ресей мен Ұлыбритания арасындағы Таяу Шығыстағы ықпал ету аймақтары үшін қарқынды бәсекелестікті атап өтуге болады. Екі империялық держава Орта Азия аймағында қарама-қайшылықтарының шиеленісуі Ресей үкіметін әскери-саяси әрекеттерді күшейтуге итермеледі. Осы мақсатта Ресей Орта Азиядағы, соның ішінде қазақтар мекендеген аумақтарда мынадай іс-шаралар жүргізді: экономикалық инфрақұрылымды қарқынды дамытты: көлік жолдарын салды, сауда байланыстарын күшейтті, жаңа шикізат қоры мен нарықтарын игере бастады; әскери-саяси ықпалын арттырды: жаңа әскери бекіністер мен гарнизондар құрылды, әкімшілік басқару органдары кеңейтілді; қазақ халқын Ресей империясының әкімшілік-құқықтық және экономикалық кеңістігіне тартуға бағытталған саясат жүргізілді. Яғни, Ресей Орта Азияда, соның ішінде қазақтардың мекендеген аймақтарында өзінің сенімді

экономикалық және әскери-саяси базасын қалыптастырып, Ұлыбританиямен болған күрес жағдайында аймақта үстемдік орнатуға тырысты.

Біз зерттеген әдебиеттердің ішіндегі көзқарастарға сүйенсек, қазақ қоғамында дәстүрлі басқару жүйесі жойылғанымен, сұлтандар одан толығымен қол үзіп кетпеді. Мысалы, Орта жүздегі хандық басқару Ресей тарапынан 1822 жылы ресми түрде жойылғанымен, қазақтар арасында XIX ғасырдың ортасына дейін хандық мәселесі толығымен ұмытылып кетпеді. Тіпті, 1830 жылы императордың қабылдауына барған аға сұлтандар Тұрсын Шыңғысұлы мен Абылай Ғаббасұлының өтініштерінің арасында өздерін егер мүмкін болса хандық дәрежеге көтерулерін сұраған тілектерді кездестіреміз [2]. Одан басқа, 1841 жылы Кенесарының хандық билікті қайта қалпына келтіру әрекеті — сол уақыттағы қазақтар үшін орыс әкімшілігі заңдарының екінші орында тұрғандығын білдіреді.

Орта жүздің әлеуметтік-саяси құрылымында хандық билік маңызды рөл атқарып келді. Бірақ кезінде Уәли хан мен Бөкей хан қайтыс болғаннан кейін, Ресей империясы бұл аймақтағы хандық биліктің ресми түрде тоқтатылуына шешім қабылдады. Дегенмен, қазақ халқы үшін хандық билік әлі де жалғасын тапты. Ресей империясының билікті орталықтандыруға тырысуына қарамастан, Орта жүз қазақтары арасында хандық билік құрылымы ресми жойылғанымен, халықтық деңгейде сақталып қалды. Бұл өз кезегінде қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси құрылымның өзгеруіне және ескі дәстүрлердің жаңғыруына әсер етті. Хандық биліктің ресми түрде жойылғанына қарамастан, халық арасында оның беделі мен ықпалы әлі де сақталып келді. Бұл қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси қатынастардың ерекше сипатын көрсетеді.

Сонымен қатар, 1821 және 1824 жылдары Ұлы жүз бен және Кіші жүзде хан билігі жойылды. Біраз уақыттан кейін дәл осындай тағдыр Бөкей хандығын да басынан өткерді. Төрелердің мәртебесі Ресей империясында енді күшін жойып, олар қарапайым азаматтар дәрежесінде қалды [3; 87].

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу әдістерінің өзегінде қазіргі заманғы тарихи таным теориясы негізге алынды. Соған сай тарих теориясының кешенділік, жүйелілік, шынайылық, тарихилық, тарихи-салыстырмалық қағидалары қолданылды. Тарих әдіснамасына қатысты Отан тарихын ұлттық мүдде тұрғысында қарастырудың әдіснамалық негізін қалаған М. Қозыбаев, К. Нұрпейіс, Х. Әбжанов, М. Қойгелдиев, К. Есмағамбетов және т.б. ғалымдардың тұжырымдары, сондай-ақ, тұлғалық зерттеуге байланысты Л.П. Репина, Л. Феврдің еңбектерін басшылыққа алдық.

Мәселен, Г.К. Мукатаев пен М.В. Ирхинаның «Султан Губайдулла Чингисхан полный генерал от кавалерии: Документы и материалы» [4] атты зерттеу жұмысында, С.З. Зимановтың «Россия и Букеевское ханство» [5], «Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков» [6] сынды еңбектерінде, Б.М. Абдрахманованың «История Казахстана: власть, система, управления, территориальное устройство в XIX веке» [1] монографиясында, Г.С. Султанғалиева мен У.Ж. Тулешованың редакциясымен шыққан «Казахское дворянство. XIX — начало XX вв: монография в документах» [7] зерттеуінде Ғұбайдолла Шыңғысханға байланысты көптеген тарихи деректер мен зерттеулер кездеседі.

Сондай-ақ, Ж.К. Касымбаевтың «Государственные деятели казахских ханств в XVIII — первой четверти XIX вв.» [8], Б.С. Сулейменов пен В.Я. Басиннің «Казахстан в составе России в XVIII — начале XX века» [9], Н.Е. Бекмаханованың «Присоединение Центральной Азии к Российской империи в XVIII–XIX вв.» [10], И.В. Ерофееваның «Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв.» [11], М. Вяткиннің «Политический кризис и хозяйственный упадок в Малой Орде в конце XVIII — начале XIX в.» [12], И.С. Ивановтың «Джангер, хан Внутренней киргизской орды» [13], Р.Ю. Почекаевтың «Губернаторы и ханы. Личностный фактор правовой политики Российской империи в Центральной Азии: XVIII — начало XX в.» [14], «История Казахстана в документах и материалах» [15] альманахында Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегінің бейнесіне қатысты құнды деректер мен зерттеулер бар.

Сонымен қатар, Ғұбайдолла Шыңғысханның тарихи тұлғасын А. Тоқтабай, Д. Қожамұрат, Г. Кенжеғалиева, Ю. Носовский, А.А. Галиев, С. Ченнык, С. Кенжеахметұлы, Ш. Аманжолова, Л.С. Нуркеева сынды ғалымдар да егжей-тегжейлі зерттеп, оның шынайы бейнесін қалыптастыруға үлес қосқан. Олар ұсынған тұжырымдар мен талдаулар Ғұбайдолла Шыңғысханның тарихи тұлғасына байланысты мәселенің одан әрі жүйелі, жан-жақты зерттелуіне мүмкіндік береді.

Тарихи деректерде Ғұбайдолланың тұлғасын Ғұбайдолла Шыңғысхан, Ғұбайдолла Жәңгірұлы деп атағанымен, оның толық есімін Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегі деп атаса болады. Бұл

мақалада біз де солай бірнеше нұсқа бойынша қолданатын боламыз. Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегінің күрделі қоғамдық-саяси қызметін, өмірін талдауға, ол туралы тұжырымдар жасауға биографиялық тәсіл мүмкіндік берді. Мақаланың басты деректік негізін Қазақстан мен Ресей Федерациясы архивтерінен табылған Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегінің хаттары мен өзге де құнды қолжазбалары құрайды. Олармен жұмыс жасау кезінде талдау, синтездеу, түсіндіру әдістері қолданылды. Зерттеу деңгейіне қарай, Ғұбайдолла Шыңғысханның тарихи бейнесін қалыптастыруға байланысты бірқатар маңызды ғылыми еңбектер жарық көрген.

Осындай айтулы қайраткердің шынайы тарихи бейнесін қалыптастыруға байланысты бүгінгі күнге дейін жүйелі зерттеу жұмысы жоқтың қасы. Қазірге дейін біздің білетініміз энциклопедияларда, оқулықтарда берілетін қысқаша анықтамалар ғана. Сондай-ақ мақалада Орынбор мұрағатынан табылған, ғылыми айналымға енбеген жаңа деректерді талдаймыз.

Талқылау

XIX ғ. 20–30 жылдары орыс-ағылшын бақталастығының шиеленісуіне байланысты патшалық Ресей Орта Азия мен Қазақстанда өз ықпалы мен билігін одан әрі нығайту басты міндеті деп санады. Қазақстанның Ресей мен Орта Азия хандықтарының және Қытай аралығында геосаяси орналасуы Ресей тарапынан қазақ даласын отарлау үрдісін тездетті. Осы мақсатпен Ресей империясы 1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы», 1824 ж. «Орынбор қырғыздары туралы» Жарғыны қабылдады. Ресейдің хандық билікті жоюға асығуы соншалықты, олар әрбір мүмкіндікті пайдаланып, ел ішіндегі ықпалды адамдарды, хандарды, билер мен батырларды бір-біріне айдап сала отырып, алдау, күш көрсету сияқты шараларды қолданды. 1822–1824 жылдардағы Жарғының қабылдануымен Орта және Кіші жүзде хандық билік жойылды. Авторы Сібір әскери губернаторы М. Сперанский болған «Сібір қырғыздары туралы» (1822 ж.) Жарғысы бүкіл Орта жүздің жерін қамтыса, ал Орынбор әскери губернаторы П. Эссе автор болған «Орынбор қырғыздары туралы» (1824 ж.) Жарғысы Кіші жүз территориясына таралды.

Жәңгір Бөкейұлы — Бөкей Ордасының (1823–1845) ханы, Бөкей ханның ұлы. 1815 жылы әкесі мұрагерлік салтқа сәйкес хандық тақты Жәңгірге берді. Алайда, Жәңгір жас болғандықтан, Бөкейдің тапсыруы бойынша хандықты Бөкейдің інісі Шығай сұлтан басқарды. 1823 жылға дейін Жәңгір еуропалық үлгіде тәлім-тәрбие алады, Астрахан губернаторы Андреевскийдің үйінде жатып оқиды. Сол жерде ол хандықты әкімшілік басқару әдістері бойынша да дәріс алды. 1823 жылғы 22 маусымда патша Жәңгірді Ішкі Орданың ханы деп тану туралы грамотаға қол қойды, ол 1824 жылдың 26 маусымында Оралда ертедегі рәсім сақтала отырып, патшалық өкімет орындарының бақылауымен ол хан болып жарияланып, 20 жылдан астам уақыт билік етті.

Ресей империясы қазақ даласындағы дәстүрлі хандық билікті жою бағытындағы кешенді іс-шаралар қабылдап жатқан тұста Жәңгір Бөкейұлы хандық биліктің элементтерін сақтауға ұмтылды. Шын мәнінде оның билігі шектеулі еді. Жәңгір Бөкейұлы хан болып тағайындалған сәттен бастап түрлі шешім қабылдауда Ресей империясымен санасуға мәжбүр болды. Өйткені Ішкі Орда алғашында Сыртқы істер министрлігіне, кейін Мемлекеттік мүлік министрлігіне бағынды. Аймақтық орналасуы бойынша Орынбор, Астрахань әскери губернаторының жіті бақылауында еді. Ол билік еткен кезеңде жер мәселелері мейлінше ушықты және Ресей империясының орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныстандыру саясаты тез қарқынмен жүргізіле бастады. Нәтижесінде хандықтың барлық бөлігі даулы аймаққа айналды. Сондықтан елді бір орталықтан басқару мақсатында Жасқұс елдімекенінде Хан Ордасының негізін қалады. Біртіндеп Хан Ордасы маңызды саяси, экономикалық, мәдени орталыққа айнала бастады. Соған қарай Жәңгірдің сыртқы жер саясаты Орданың шекараларын нақтылау, көрші халықтардың басқыншылық әрекеттерін тоқтату және ел территориясын мүмкіндігінше кеңейту бағытында жүргізілді.

Жәңгір ханның жер мәселесін шешуде кейбір қателіктері халықтың наразылығын тудырады [1; 78]. Патша үкіметінің қазақ даласындағы басқару жүйесінің енуі және жер мәселесінің қазақ халқының мүддесіне сай шешілмей тұрған күрделі кезеңде Жәңгір ханның кенеттен қайтыс болуы Бөкей Ордасындағы әлеуметтік саяси жағдайға әсер етті. Оған қосымша 1845 жылы күзде Жәңгірдің ақылшысы болған әйелі Фатима ханша да дүниеден озады.

Фатима — Ресейдің тұңғыш мүфтиі болған Мұхамеджан Хұсайыновтың қызы. Оның әкесі Мұхамеджан Хұсайынов Ресейдегі мұсылман қауымының жетекшісі ретінде белгілі. Ол — алғаш болып қыздардың сауат ашу мектебін құрып, қыздар мен әйелдердің білім алуына жаңа мүмкіндіктер жасаған. Сонымен қатар, Фатима қолөнер мен би үйірмелерін ұйымдастырып, өнер мен мәдениет са-

ласына да үлес қосты. Еуропаша білім алып, фортепианода ойнаған. Орыс, француз және неміс тілдерін еркін меңгерген. Фатима Хұсайынова замандастары, оның ішінде В.И. Даль, Г.С. Карелин, В.А. Перовский, Фукс секілді зиялылармен таныс және пікірлес болды. Бұл байланыстар оның әлеуметтік ортада кең танылуына және беделін арттыруына ықпал етті. Қазанда, Орынборда өткен жоғары деңгейдегі қабылдауларға қатысқан. Мысалы, 1826 жылы Фатима өзінің жұбайы Жәңгірмен бірге Мәскеуге барып, император І Николайдың тәж кию салтанатына қатынасып, ол өзінің білімділігімен және мәдениетілігімен ерекшеленіп, айналасындағыларды таңқалдырған. Петр сарайында өткен салтанатта Фатима императордың ілтипатына бөленеді. Бұл туралы 1826 жылы Петербордан шыққан «Сын Отечества» журналында жазылды. Сол сапарынан кейін 1829 жылы патшайым Александра Федоровна Фатима ханшаға бразилиялық асыл тастармен әшекейленген, алтын жалатылған баскиім тарту еткен. Патшайымның сыйлығын Фатима ханшаға Император сарайының министрі, князь Волконскийдің бұйрығымен Орынбордың әскери губернаторы Эссеннің өзі әкеліп тапсырған. Патшаның ұлықтау рәсімінен қайтарда Жәңгір мен Фатима жолай Қазанға соққан болатын. Қазан императорлық университетінің ректоры, профессор Карл Фукспен кездескен деген мәліметтер бар.

Фатима Жәңгір ханның кеңесшісі болып, жұбайын әрқашан қолдап отырған. Оқу–білім тарату үшін барын салған. Отырықшы өмірге көшуді қолдап, 1826 жылы Жасқұстағы Хан ордасының салынуына өзі ықпал етті. Жәңгірдің ордасында мектеп салуға дәнекер болып, өзі сол мектепте сабақ берді. Ел оны құрметтеп «Фатима тоташ» деп кеткен [16].

1845 жылдың жазында Жәңгір мен Фатима патшамен жүздесуге дайындала бастайды. Алайда сапарға дайындалып жатқан кезде Жәңгір хан қаза табады. Жұбайының қазасынан кейін өзінің денсаулығының нашарлап бара жатқанын сезген ол үлкен ұлы, тақ мұрагері Сақыпкерейді хандық құқық негізінде билікті жалғастыру үшін Петербургтен шақыртады. Себебі, 1840 жылы император І Николай Сақыпкерейді арнайы жарлықпен Бөкей Ордасындағы хандық тақтың мұрагері ретінде ресми бекіткен болатын. Оны мына құжаттан көруге болады. Ішкі Істер министрінің генерал-адъютанты Косоловскийдің 1969 жылы 9 шілдеде император жанындағы ІІІ бөлімнің басшысына жазған хаты: «... Хана Букея, и собственные его, Джангера, заслуги приобрели ему столь много прав на Высочайшее внимание, что он не должен опосаться происков против Ханского достоинства и что доколе он и потомства его будут руководствоваться одинаковыми правилами внеподданнического усердия, наследники его могут быть уверены во Всемиловнейшем внимании и покровительстве Императорского двора. В доказательство сего, Его Величеству благодарно была изъявить предварительное соизволение на утверждение старшего сына Хана Джангера Сахиб Гирея наследником Ханского достоинства по окончанию им курса в пажеском Корпусе...» [17].

Жұбайы Жәңгір ханның кеңесшісі ретінде маңызды рөл атқарып, оның саяси және әлеуметтік шешімдеріне әсер еткен, ел ісіне араласып, ұл-қыздарының білімді, сауатты болуына ықпал етіп, олардың әке жолын жалғастырып, тақ мұрагерлері ретінде дәстүрлі хандық билікті сақтауға ұмтылғанымен, ауруы асқынып, 1854 жылдың қазанында 36 жасында Фатима да бақилық болды.

Осылайша Сақыпкерейге кәмелет жасына толғаннан кейін Ішкі Орданы басқару тапсырылған: «... Вследствие сего Камеръ Пажъ Султанъ Сахибъ–Гирей—по родовому происхождению Чингисъ Высочайшим Именнымъ Указомъ, даннымъ Правительствующему Сенату въ 25 день Іюня 1847 г. возведенъ въ Княжеское Россійской Имперіи достоинства, съ нисходящимъ потомствомъ, а по выпуске въ Августе того же года изъ Пажеского Корпуса въ Л.Гв.Казачій полкъ съ чиномъ Карнета, прикомандированъ къ Оренбургскому Военному Губернатору для практическихъ занятій и приобретения опытности въ делахъ, съ темъ чтобы по достиженіи совершеннолетия онъ былъ выпущенъ изъ Корпуса 17–ти летъ вверить ему Управление Внутреннею Ордою согласно вышеозначенному предложению Графа Киселева...» [17].

Алайда Орынбор генерал–губернатордың қысымымен хандық биліктен үміт үзіп, Паж корпусына қайта оралады. Араға екі жыл салып, 1849 жылы Петербургтен Хан Ордасына қайтар жолда белгісіз жағдайда қаза болады, артында ұрпақ қалмады. Дала ханы Сақыпкерейдің қазасынан соң Жәңгір ұрпақтарының мұрагерлік жолмен ел басқару құқығы бола тұра, Бөкей Ордасында хандық билік жойылады. Бұл туралы Санкт-Петербург мұрағат қорынан табылған хатта мынадай мәлімет кездеседі: «... После смерти хана Джангера, старший его сын, а мой брат, Камер Паж Сахиб Кирей окончив в 1847 году курс наук в Пажеском Вашего Императорского Величества Корпусе, Всемиловнейшие возведен в Княжеской Россійской империи достоинства с нисходящем потомством и с наименованием Чингисом по родовому происхождению отца нашего Хана Джангера от Чингис хана

и по выпуск Корпуса в Корнеты Л.П. Казачьего полка по Высочайшему повелению был прикомандирован к Оренбургскому Военному Губернатору, о том чтобы по достижении совершенности ему поручено было управление Внутреннего Киргизскою Ордою, но в 1849 году Князь Сахиб Гирей Чингиз умер бездетным...» [18].

Сақыпкерей қаза болған соң Ішкі Орданы басқару інісі Ибрагим Шыңғысқа берілуі тиіс еді. Алайда патша үкіметі Ибрагим Шыңғысты да кәмелеттік жасқа толғанға дейін билікке араластырмайды. Бұл туралы генерал-адъютант Косолювскийдің 1869 жылы 9 шілдедегі хатында төмендегідей мәлімет бар: «... и порядок управления ею, временно установленный, продолжен был до совершеннолетия брата его Ибрагима, на которого Правительство имело тоже виды, что и относительно старшего его брата...» [17].

Мемлекеттік мүлік министрлігі Ибрагимді Ішкі Орданы басқару жөніндегі Уақытша кеңестің төрағасы етіп тағайындауды көздейді, бірақ бұған Орынбор облысының губернаторы, граф В.А. Перовский қарсылық білдірді [5; 96]. Дәл осы тұста 1852 жылы Ибрагим сұлтан әскери училищені аяқтаған соң, Ресей империясының орталық билігі оны Ішкі Орданың Уақытша кеңесінің басшысы етіп тағайындауды ұйғарады. Алайда, В.А. Перовский хабарды естіп, көп ұзамай мұндай шешімге қарсы жан-жақты негіздеме дайындайды. Оған себеп, В.А. Перовскийдің Орынбор өлкесін алғаш билеген кезден-ақ Жәңгірге жаулық танытып, оның тіпті, құқықтары мен мүмкіндіктерін шектеген [14; 196]. Себебі, Жәңгір ханның тәуелсіз саясат жүргізуге деген ұмтылысы патша үкіметіне ұнамады. В.А. Перовский 1841 жылы 21 қазанда Ресей Мемлекеттік мүлік министрлігіне Бөкей Ордасын басқару жөніндегі арнайы жобаны ұсынды. Жаңа жобаға сәйкес Жәңгір ханның өкілеттігін шектеп, Орда кеңесін құру жоспарланды. Алайда бір жыл бұрын Жәңгір ханға генерал шенін сыйлаған Ресей патшасының қаһарынан сескенген шенеуніктер бұл жобаны аяқсыз қалдырды.

1853 жылы қаңтарда П.Д. Киселев В.А. Перовскийге генерал-губернатордың дәлелдері императорды сендіргенін және ол Жәңгір ұрпақтарының Бөкей хандығындағы биліктен шектетілуі туралы хабарлайды [14; 201]. Осылайша ол Ішкі Ордадағы Жәңгір хан ұрпақтарының билігінің ресми түрде жойылуына тікелей ықпал етті.

В.А. Перовский Ішкі Ордадағы хандық басқаруды жою қажеттілігін мойындай отырып, Жәңгірдің ұрпақтарын Орда басқаруға жібермеуді, оның орнына көшпелі өмір салтына бейімделген уездік құрылымды енгізуді ұсынған: «Признавая необходимомъ, для блага киргизскаго народа, окончательна упразднить во Внутренней Орды Ханское достоинство, давно уже несуществующее въ Орде Зауральской, Графъ Перовскій полагааль устранить Джангерова потомство отъ всякаго участія въ делахъ управления Ордою, съ темъ чтобы дать ей общее уездное устройство съ изменениями, какія потребуеть пастушеский образъ жизни Ордынцевъ» [17].

Құжатта сондай-ақ генерал-адъютант Безак та Ішкі Ордадағы хандық билікті жоюды және Жәңгірдің ұрпақтарын Орда басқаруына араласпауын тікелей қолдайды: «Разделяя мнения предместниковъ своихъ на счетъ упраздненія Ханской власти во Внутренней Орде и устраненія лицъ Джангерова потомства отъ всякаго участія въ управленіи Ордою, Генераль-Адъютантъ Безакъ признаваль необходимомъ разобщить ихъ интересы отъ интересовъ Орды, дабы избегнуть всякихъ затрудненій въ виду предстоявшихъ для последней преобразованіи» [17].

Сонымен қорыта айтқанда Жәңгір мен Фатимадан тараған көзі ашық ұрпақтарының қазақ даласындағы биліктің біржолата патша үкіметінің қолына өтіп бара жатырғанын түсінгендіктен, Жәңгірдің саясатын жүргізеді деп сескенген патша үкіметі олардың ұрпақтарын ел билігіне жолатқысы келмеді деп санаймыз. Бірақ тарихи деректер, құжаттар Жәңгір ұрпақтарының ел басқаруға толық қатыса алатын қабілеттері мен біліктіліктерін көрсетеді. Солардың ішінде ерекше талдауға тұратын хан ұрпағының бірі — Ғұбайдолла.

Жәңгір ханның төртінші ұлы, кавалерия генералы Сұлтан Қажы Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхан, әскери қызметі үшін генерал атағын алған алғашқы қазақ. Ғұбайдолла Шыңғысхан 1840 жылы 6 мамырда императорлық армияның генерал-майоры, Ішкі Орданың ханы Жәңгір отбасында дүниеге келген. 6 жасқа дейін ол отбасында тәрбиеленіп, ата-анасымен Орынбор қаласында орналасқан Неплюевский кадет корпусына берілді. Бозбаланың тағдыры алдын ала анықталған болатын. 1849 жылы Ғұбайдолла өзінің ағасы Ахметкерей екеуі Орынбор генерал-губернаторының адъютанты есаул Житковпен бірге Ресей империясының элиталық оқу орны — Паждық корпусқа келеді. Болашақ генерал «... үздік тәрбиеленуші болып танылып № 9-шы ерекше кітапқа енгізілді». Ал 1856 жылы камер-паж Ғұбайдолла Шыңғысхан қазақ полкінің лейб-гвардиясының корнеті болып шығады [19].

Оның мансабының өсуі ІІ Александр дәуіріне тұспа-тұс келді. Солтүстік-батыс өлкедегі әскери байқаулардың бірінде императордың көзіне түскен жас офицер кейіннен оның флигель-адъютанты болды, ал 1878 ж. бастап өзінің шынайылығы, адалдығы және білімділігінің арқасында патша нөкерлерінің құрамына кірді.

1856 жылы тәж кигізу салтанатында төре тұқымынан шыққан ағайындар Ішкі Орда атынан шықты. Ал 1860 жылы олар біраз уақытқа Орынбор қаласына аттандырылды. Ғұбайдолла мұнда бірінші рет өзін білікті басшы етіп көрсетеді және императордың сенімді тұлғасы ретінде екі рет Башқұрт жеріне алтын кен орындарын зерттеу үшін іс-сапарға жіберіледі. Генерал-губернатор А.П. Безаконның жанында болған Жәңгір ханның екі ұлы гвардия ротмистрі князь Ибраһим Шыңғыс және штабс-ротмистр Ғұбайдолла Шыңғысхан жайында «...біздің Үкіметке толық берілген, өте жақсы қабілеттерімен ерекшеленетін және қырғыздарға қатысты істер бойынша ғана емес, сондай-ақ басқа да қызметтік қажеттіліктер бойынша да үлкен жетісікке жетті» деп куәлік етті.

Бірақ Императордың айналасында туындаған қызғаныш кесірінен 1866 ж. Ғұбайдолла әскери кавалерияға аттандырылады. Төрт жылдан кейін ол казак полкінің лейб-гвардиясының полковнигі болып тағайындалып, императордың флигель-адъютанты міндеттерін атқаруға қайтарылады. 1879 жылы император оған мұрагерлік дворяндықты тарту етеді.

Полковник Шыңғысханның одан арғы мансабын екі фактор анықтайды: оның жеке қасиеттері мен басшылық тарапынан қолдау. ІІ Александр Солтүстік-Батыс өлкеге сапар жасаған кезде, Ғұбайдолланы бірге алып жүрді. Мұндай сапарлардың бірінде ол императорның адъютанты болды, патшамен өте сенімді әрі тығыз қарым-қатынас орнатты. Бұл қызметте ол императордың жеке тапсырмасымен алғаш рет Қырымға аттанды. Осы кезде ІІ Александр рұқсатымен Ғұбайдолла Шыңғысхан Мекке мен Мәдинаға қажылық жасайды. 1876 жылы ақпанда император оған телеграф ведомствосын басқаруды тапсырады. Осы департаментті басқара отырып, Шыңғысхан Түркиямен соғысқа дайындалады. Оның бастамасымен Севастопольдегі, Одессадағы және Очаковқадағы маяктар мен жағалау батареялары байланысып, Қара теңізден Каспий теңізіне телеграф кабелін салу басталады.

1877 ж. Орыс-түрік соғысының басталуымен полковник Ғұбайдолла майданға аттанады. Оның жұмыс қабілеттілігі, техникалық сауаттылығы және зеректілігі көпшілікті таңқалдырады. 1878 жылы әскери қызметтегі жетістігі үшін генерал-майор атағын алады. Майданда көрсеткен батылдығы үшін Император оған «За храбрость» деген жазуы бар алтын сапыны табыс етеді [20].

Соғыс аяқталғаннан кейін ІІМ телеграф департаментін басқаруға жіберілді. Кейін осы министрліктің қазақтар мен қырым татарлары істері жөніндегі бөлімін басқарып, 1888 жылы генерал-лейтенант, ал 1894 жылы кавалерия-генералы (қазіргі генерал-полковник шенімен дәрежелес) атақтарын алды. Осы қызметте жүріп, ол «Түркістан өлкесін басқару жөніндегі ережені» дайындауға қатысты. Қоғамдық жұмыстармен айналысып, қазақ даласында емдеу орындарын, көпірлер жасауға басшылық жасады. Қазақ жастарының Орталық Ресейдегі жоғары оқу орындарына түсуіне көмектесті және Ақмолда ақынның түрмеден босап шығуына себепші болды. Ресейдегі Мемлекеттік думаға сайлау жөніндегі жобаны жасауға атсалысты, әрі сайлауға қазақтардың да қатысуына көп көңіл бөлді. Қызметтегі табыстары үшін Ресей және шетел мемлекеттерінің көптеген ордендерімен марапатталды. Отставкаға шыққаннан кейін (1902–1903) император сыйға тартқан Ялтадағы иелігіне көшіп барды. Осы жерде 1909 жылы 1 наурызда қайтыс болды.

Ғұбайдолланың тарихи бейнесі және оның тегі зерттеушілердің мақалаларында, ғылыми еңбектерінде әртүрлі баяндалады. Кейбір деректерде Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхан, Ғұбайдолла Шыңғысхан немесе тіпті Сұлтан қажы Ғұбайдолла Жәңгір оғлы Шыңғыс хан деп те аталады. Осы мәселеге байланысты мақалада Орынбор облысының мемлекеттік мұрағатынан табылған Ғұбайдолланың өз қолымен жазылған екі хатын және Әділет министрлігіне жолданған генерал-адъютанттардың хаттарын, яғни, тың деректерді талдаймыз.

Мысалы, 1869 жылы 9 маусымда Вилен әскери округінде қызмет етіп жүрген кезінде ол ІІ Александр патшаға хат жолдайды. Хатта ағасы Ахметкерейге өзінің отбасындағы хан дәрежесін қалпына келтіруді және арғы бабасы Шыңғыс ханнан тарағандықтан өзіне және ағасына «Шыңғыс» тегін қосып беруді өтініш етеді. Бұл оның Шыңғыс ханнан тараған ұрпақ екенін дәлелдеген құқығы еді. Ол туралы: «...повергая вышеизложенные к священным стопам Вашего Императорского Величества на милосердное воззвание Ваше Государь всеподданнейший прошу о сохранении Княжеского достоинства если не во всем род отца моего Хана Джангера, то в род старшего моего брата Султана Ахмед Гирея, с именованием его Князем Чингисом о находящем потомствам, дозволив и мне писать

и именоваться Султаном Джангер Буковым Чингисом, по родовому происхождению моему от Чингиз Хана» [21].

Мұрағат құжаттарында Ғұбайдолланың өтінішіне байланысты патшаның шығарған шешімі туралы кейбір қызығушы авторлар да өз еңбектерінде көрсетеді. Ұзаққа созылған келіссөздер негізінде Императордың бұйрығымен, «ресейлік дворян Шыңғысхандар» мөртаңбасы бекітілген соң сұлтанның толық аты-жөні Сұлтан қажы Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхан болып өзгертіледі [22; 136].

Бұл туралы: «...Лейб-гвардии казачьего полка полковнику Султану Губайдулле Джангер-Букееву вместе с сим объяснено, что Государь Император Всемилостивейше соизволил разрешить ему принять фамилию «Чингис», с присоединением оной, по родовому происхождению его от Чингиз Хана, к прежней его фамилии и именоваться впредь «Султан Джангер Букеевым Чингисом» Высочайшим указом 30 августа 1870 года разрешено Губайдулле Чингисхану пользоваться гербом брата своего, но только без княжеских эмблем» [23]. Бірақ та автордың мақаласында мұрағат құжатына сілтеме көрсетілмеген.

Алайда патшаның бұйрығы шыққанға дейін Ғұбайдолланың бұл өтініші Әділет министрлігі мен генерал-адъютанттар арасында ұзақ қаралып, әртүрлі пікірлер мен ұсыныстар қалыптасты. Оған мұрағаттан табылған хаттар толық дәлел бола алады.

Мысалы, Ғұбайдолланың 1869 жылы 9 маусымда II Александр патшаға жолданған өтініші бойынша Ішкі Істер министрі генерал-адъютант Ашимлашев 1869 жылы 13 маусымда Әділет министрлігіне жауап хат жолдайды. Қолжазбаның ішінде 1839 жылы Жәңгір хан Санкт-Петербургке сапары кезінде Ішкі Орданың сұлтандары Жәңгір хан әулетіндегі ханды тағайындау мұрагерлік құқығын бекітуді өтінеді. I Николай патша бұл өтінішті қабылдап, Жәңгір ханның және оның ұрпақтарының патшаның ерекше назарында болатынына кепілдік берілді. Сондай-ақ 1847 жылғы Ішкі Орданы басқару жүйесіндегі өзгерістерге тоқталады. Осы хаттағы ең қызықты деректердің бірі Жәңгірдің ортаншы ұлы Сұлтан Ибраһимнің «Шыңғыс» деген княздік атақпен марапатталуы. «Султанъ Ибрагимъ вышелъ изъ Пажеского корпуса въ 1852 г. съ чиномъ Корнета, въ Л. Гв. Гусарскій Его Величества полкъ Государь Императоръ, удостоивъ возвести его въ Княжеское достоинство, съ наименованіемъ «Чингисомъ», Высочайше повелеть соизволилъ прикомандировать его, подобно распоряженію о его брате, къ Оренбургскому и самарскому Генераль-Губернатору, для приобритенія практическихъ сведеній въ делахъ управленія» [17]. Осы тұста Сақыпкерей мен Сұлтан Ибраһимнің тектеріне «Шыңғыс» атауы берілгенде Ахметкерей мен Ғұбайдоллаға неге берілмеді деген сұрақ туады. Оның жауабын іздеуде мұрағат деректеріне үңілсек, Жәңгір хан көзі тірісінде сұлтан Сақыпкерей Паж корпусына оқуға қабылданғанда «Шыңғыс» деген текті берген. Соның негізінде сұлтан Сақыпкерей корпусы аяқтаған кезде Шыңғыс тегімен бітірген екен. Осы текті туыстық жалғастық ретінде қалған балалары да сақтаған деп хатта жазылған: «Хань Джангеръ, при определеніи въ Пажескій Корпусъ старшого своего сына Султана Сахибъ-Гирея, придалъ ему прозваніе Чингисъ по происхожденію отъ Чингисъ-Хана. На семь основаніи Султанъ Сахибъ Гирей, при выпуске изъ Корпуса и при пожалованіи въ Княжеское достоинство, наименованъ Чингисомъ, каковое прозваніе какъ родовое, сохраняли и остальные его братья» [17].

Ал, Жәңгірдің екінші ұлы Сұлтан Ибраһим кадет корпусын корнет шенімен Сұлтан Жәңгір Бөкейұлы тегімен аяқтаған екен. Мемлекеттік мүлік министрі Сұлтанның есіндегі айырмашылықты жою қажеттілігіне байланысты Ибраһим Шыңғыс деп атауды ұсынған: «Между темъ въ Высочайшемъ приказе 13-го Августа 1852 г. о производстве въ Корнете привыпуске изъ Камеръ-Пажей въ Л.Гв. Гусарскій полкъ, второй сынъ Хана Султанъ Ибрагимъ, былъ названъ Султаномъ Джангеръ-Букеевымъ. Министръ Государственныхъ Имуществъ в месте съ соображеніями своими о будущемъ назначеніи Султана Ибрагима, представлялъ на Высочайшее усмотреніе о необходимости устранить разность въ названіи этого Султана и предполагалъ наименовать его Ибрагимомъ Чингисомъ, о кемъ и войти въ сношеніе съ Военнымъ Министромъ» [17].

1852 жылы Патша бұйрығымен Сұлтан Ибрагимге «Ибрагим Шыңғыс» тегін беру туралы шешім шығарады. Бұл туралы хаттан үзінді: «...1852 г. Высочайшие соизволилъ собственноручно положить следующую резолюцію: «Исполнить, назвавъ Княземъ Ибрагимомъ-Чингисомъ» [17].

Яғни, жоғарыда келтірілген хаттың мазмұнында Жәңгірдің барлық ұрпақтары «Шыңғыс» тегін сақтады деген ақпарат кездескенімен, Ахметкерей мен Ғұбайдоллаға келгенде бұл «Шыңғыс» тегінің патша тарапынан ресми бекітілмегендігін растайды [17]. Сондықтан да ол өзіне және ағасына «Шыңғыс» тегін сұрап, хат жазған.

Патша үкіметі тек ғана 1870 жылы 30 тамызда Ахметкерей Жәңгір Бөкеевке және Сұлтан Ғұбайдолла Жәңгір Бөкеевке «Шыңғыс» тегін беруге шешім шығарды. Мұрағат қоры соны дәлелдейді: «Имею честь сообщить Вашему превосходительству, что Именным Высочайшим указомъ, даннымъ управительствующему Сенату въ 30-й день минувшего Августа, третий сынъ покойного Хана Внутренней Киргизской орды Джангера отставной полковникъ, ауцманъ Ахметъ Гирей Джангеръ Букеевич возведенъ въ Княжеское Российской Империи достоинства, при чемъ въ высочайшемъ указа наименовать по фамилии «Чингисамъ», и ъ, что по высочайшему Его императорского Величества пониманию, предложенному вместе съ сиею управительствующему сенату, брату князя Ахметъ-Гирея Чингиса состоящему при Вашемъ превосходительстве Лейдъ Гвардіи казачьего полка полковнику Султану Габаидулла Джангиряъ Букееву Всемилоствейшие дозволено принято фамилию «Чингисъ» [24].

1871 жылы 18 қаңтарда Ғұбайдолланың өз қолымен жазылған Әділет министрлігіне жолдаған хатында мынадай қызықты дерек кездеседі: Ұлы Императордың жоғары рұқсатымен «Шыңғыс» тегін алғанымен, кейін Әкімшілік Сенат жарлығындағы тұжырымдамада келтірілген нақтылықтың жетіспеушілігіне байланысты бұрынғы Сұлтан Жәңгір Бөкеев тегін пайдалану құқығынан айыруы мүмкіндігіне байланысты түсіндіруді талап етеді. Сол себепті Жоғарғы бұйрықты нақтырақ қарастырып, өзін Сұлтан Жәңгір Бөкеев Шыңғысхан деп атауға рұқсат беруді сұраған. Осыған байланысты дерек-дәйек ретінде өтініштің қысқаша нұсқасын келтіре кетсек пе дейміз: «Ись этой редакции Указа можно заключить, что я какъ-бъ лишень теперъ права носитьъ прежнюю мою фамилию Султана Джангера Букеева, которая саменена фамилию Чингисъ, безъ всякихъ объясненій ел родового значения, которое и было именно главнымъ основаниемъ моего ходатайства. Вследствие этого я приемлю смелость утруждать Ваше Сіятельствошоею почтительнейшей просьбой и всепокорнейшие просить не отказать въ распроженіи Вашемъ, если признаете то справедливымъ, къ болеее точному разьясненію последовавшего по всеподданныйшему докладу Вашего Сіятельства Высочайшаго повеленія о разрешеніи мне именоваться Султаномъ Джангеромъ Букеевымъ Чингисъ Ханомъ» [25].

Яғни, Ғұбайдолланың өтініші бойынша патша рұқсатымен «Шыңғыс» тегі берілгенімен, оның оған дейінгі ата-тегі ескерілмей, құжаттарда тек «Ғұбайдолла Шыңғыс» деп жазылса керек. Ал, сұлтанның түпкі негізгі мақсаты арғы атасы Бөкей, өз әкесі Жәңгірді түп-тамыры, ата-бабасын негізге ала отырып, Сұлтан Жәңгір Бөкеев Шыңғыс хан аталуы еді.

Ғұбайдолланың «Шыңғыс» тегін сұрауына байланысты Ресей әкімшілігінің кейбір шенділерінің қарсылық білдіргендерін де мұрағаттан табылған қолжазбалардан көре аламыз. Соның бірінде 1869 жылы Әділет министрлігінің басқарушы мырзасына жолданған хатында «Ғұбайдолла Жәңгір Бөкеевтің ағасы Ахметкерейге хан дәрежесін қалпына келтіруді, өзіне және ағасына «Шыңғыс» тегін қосып беруді сұраған өтініш ұсыныстардың қайта қайталануына рұқсат бермеуіңізді құрметпен сұраймын» деген [26].

Мұндай қарсылық тек «Шыңғыс» тегіне байланысты ғана емес, Бөкей Ордасындағы басқару аппаратына өзгерістер енгізу, Жәңгір хан ұрпақтарының хандық биліктен мүлдем аластатылып, олардың құқықтары мен мүмкіндіктерін шектеу туралы жазылған біраз деректерді көре аламыз. Мысалы, Ішкі Ордада Сақыпкерей мен Ибрагимнің қазасынан кейін, Жәңгірдің ұлдары Ахметкерей мен Ғұбайдоллаға хан билігінің мұрагерлік жолмен берілмеуінде патша үкіметінің «қолдан жасаған» бірнеше себептері бар еді. Оған дәлел ретінде, Ғұбайдолланың өтініші бойынша 1870 жылы 11 наурыздағы генерал-адъютант Н.А. Крыжановскийдің Орынбор генерал-губернаторының басқармасына жазған қорытынды хатын айтуға болады. Мұрағат дерегіне сүйенсек, Император Николай Жәңгірдің үлкен ұлы Сақыпкерейдің қайтыс болуымен байланысты ағасы Лейб-гвардия гусар полкінің корнеті Ибрагим Жәңгір Бөкейге (Шыңғысқа) және оның ұрпақтарына князьдік титул бергені анықталған. Бірақ Мемлекеттік Меншік министрі Орынбор аймағының сол кездегі бастығы генерал-адъютант Перовскийдің Жәңгір хан отбасына байланысты бұйрықтарда, сұлтан Шыңғыстың ағаларының ешқайсысы князьдік титулды мұрагерлікке алу немесе бұл атаққа ұмтылу құқығына ие болатыны айтылмаған. 1865 жылы Сұлтан Ибрагим Шыңғыс қайтыс болып, артында ұрпақ қалдырмады және оның өлімімен байланысты Сұлтан Шыңғыстар әулетінің жалғыз өкілі ретінде бұл князьдік әулет үзілген. Мұрағат дерегінен үзінді келтірсек: «Жәңгір ханның ұлы Ибрагим Бөкеевті княздық мәртебеге көтеру туралы менің бөлімім арқылы жүргізілген хат-хабарлардан мәлім болғандай, оның үлкен ұлы Сахиб Гирай қайтыс болғаннан кейін ол марқұмға император І Николай Павловичтің құрмет көрсеткенін білдім. Марқұмның екінші ағасы, лейб-гвардия гусар полкі, корнет Бөкеев Ибрагим Жәңгірөвке /Шыңғыс/ ұрпақтарымен князьдік титул берілді. Бірақ қазір Мемлекеттік

мүлік министрі, сол кезде Орынбор өлкесінің бастығы болған генерал-адъютант Перовскийге жіберген хатта хан Жәңгірдің басқа мүшелерін орналастыруға қатысты Жоғарғы бұйрықта жоқ екен. Шыңғыс төре князьдік атағын кейін иеленуге немесе осы қадір-қасиетке ұмтылуға құқылы еді. Төре тұқымы Ибраһим Шыңғыс бұл титулдық мәртебенізге қатысты мағынасында, өз артынан ұрпақ қалдырмай 1865 жылы қайтыс болып, кетті және оның қайтыс болуыменен Шыңғыс хандар әулетінің осы тармақтағы жалғыз өкілі ретінде бұл княздық әулет тоқтады» [27].

Сондай-ақ қолжазбада князьдік атақ тек марқұм Сұлтан Шыңғысқа ғана беріліп, полковник Сұлтан Ғұбайдолла Бөкейдің ағасы Ахметкерейдің князьдік титулын сақтау туралы қазіргі өтініші қабылданбауы туралы айтылады: «...Такимъ образомъ, по разсмотреніи помянутой выше переписки, убедясь въ томъ факте, что Княжеское достоинство было Всемилостивейшіе пожаловано лично самому умершему Князю Чингизу, но не всемъ братьямъ его, я съ своей стороны полагалъ бы настоящее ходатайство полковника Султана Губайдуллы Букеева о сохраненіи Княжескаго титула за старшимъ братомъ его Ахметъ–Гиримъ, отклонить» [27]. Оның пікірінше, қазақтарға және империяға бағынышты басқа ұлт өкілдеріне князьдік титулдарды көбірек беру үкімет үшін пайдалы және ыңғайлы емес деп санады. Сонымен қатар, Жәңгір хан мен оның ұрпақтары патша тарапынан қолдау тауып, материалдық жағынан соншалықты қамтамасыз етілгендіктен, Жәңгір хан ұрпақтарының жаңа марапаттарға ұмтылуы орынсыз деп есептеді. Ал, егер Жәңгір ұрпақтарының біреуіне князьдік атақты берген жағдайда, Бөкейден тараған ұрпақтардың, сондай-ақ Ресейге алғаш бағынған Орда хандарының тікелей ұрпақтары, мысалы, Жантөриндер, Баймұхамедовтар т.б., сұлтандардың князьдік титулды сұрауынан қауіптенді [27].

Қорыта айтқанда, Ғұбайдолла Шыңғыс қазақ тарихындағы көрнекті тұлғаның бірі деуге болады. Себебі, оның бүгінгі күнге дейін жеткен рухани мұрасынан XIX ғасырдың бірінші жартысындағы патша үкіметінің қазақ даласындағы жүргізген отаршылдық саясатының әлеуметтік салдарын және қазақ халқын кемсіту, қорлау әрекеттерін көруге болады. Отбасында әке мен анадан алған тектілік тәрбиесі және өз заманындағы оқыған білімділігінің арқасында адам құқығын, яғни азаматтық құқығын қорғауды, сақтауды құжат негізінде дәлелдеген патшаның заңдарын жақсы білетін тұлға ретінде көреміз. Патша үкіметінің заңдарын ел басқару туралы заңдарын жақсы білген білікті тұлға ретінде әулетінің құқығын сақтай білген текті ұрпақ ұлы даланың тарихи тұлғасы ретінде бұл мәселені әлі де жан жақты зерттеу қажет деп санаймыз.

Қорытынды

Біз жоғарыда қарастырған мұрағаттан табылған құжаттар XIX ғасырдың ортасындағы Ресей билігінің Ішкі Орданың хандық билік институтын жою, оны біркелкілендірілген әкімшілік құрылымға ауыстыруға деген ұмтылысын көрсететін және отарлау саясатын түсінуге мүмкіндік беретін құнды тарихи дереккөз болып табылады. Бөкей ордасындағы хандық құрылымы жойылып, Уақытша кеңес құрылады. Орданы Уақытша кеңес 1847—1917 жылдар аралығында биледі. Бұның басты себебі, сол кездегі болған ірі Исатай-Махамбет, Кенесары көтерілістерінен шошыған Ресей империясы Бөкей Ордасын тұншықтыруға мәжбүр болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система, управления, территориальное устройство в XIX веке / Б.М. Абдрахманова. — Астана, 1989. — 137 с.
- 2 Тлегенова Л.Т. Ел қозғап, шерік жиған Абайдлда хан / Л.Т. Тлегенова // Мәдени мұра. — 2015. — № 2. — Б. 23–27.
- 3 Галиев А.А. Идеология чингизизма в свете теории Э. Хобсбаума «Invention of Traditions». К 750-летию Золотой Орды / А.А. Галиев, А.Ж. Мырзахметова, С.Б. Галиева // Вестн. Караганд. гос. ун-та. Сер. История. Философия. — 2020. — № 2(98). — С. 81–89.
- 4 Мукатаев Г.К. Султан Губайдулла Чингисхан полный генерал от кавалерии: документы и материалы / Г.К. Мукатаев, М.В. Ирхина. — СПб.: Изд-во М.В. Ирхиной, 2003. — 159 с.
- 5 Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство / С.З. Зиманов. — Алматы: Наука, 1982. — 171 с.
- 6 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков / С.З. Зиманов; Академия наук КазССР; Институт философии и права. — Алма-Ата: Изд-во Академии наук КазССР, 1960. — 293 с.
- 7 Казахское дворянство. XIX–начало XX вв.: моногр. в документах / отв. ред. Г.С. Султангалиева, сост.: Г.С. Султангалиева, У.Ж. Тулешова. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. — 429 с.

- 8 Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств в XVIII–первой четверти XIX вв. — Т. 4. Хан Жангир (1801–1845) / Ж.К. Касымбаев. — Алматы: Наш мир, 2001. — 352 с.
- 9 Сулейменов Б.С. Казахстан в составе России в XVIII–начале XX века: истоки великого содружества / Б.С. Сулейменов, В.Я. Басин; Академия наук КазССР; Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. — Алматы: Изд-во «Наука» КазССР, 1981. — 247 с.
- 10 Бекмаханова Н. Е. Присоединение Центральной Азии к Российской империи в XVIII–XIX вв. / Н.Е. Бекмаханова. — М.: Ин-т рос. истории РАН; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2015. — 244 с.
- 11 Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. / И.В. Ерофеева. — Алматы: Print-S, 2003. — 178 с.
- 12 Вяткин М.П. Политический кризис и хозяйственный упадок в Малой орде в конце XVIII–начале XIX в. / М.П. Вяткин // Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828 гг.). — Т. 4. — М.–Л., 1940.
- 13 Иванов И.С. Хан Джангер, хан Внутренней Киргизской Орды / И.С. Иванов // Букеевской Орде — 200 лет. — Кн. 2. / науч. ред. М. Кулькенов. — Алматы: Олке, 2001. — С. 5–139.
- 14 Почекаев Р.Ю. Губернаторы и ханы. Личностный фактор правовой политики Российской империи в Центральной Азии: XVIII–начало XX в. / Р.Ю. Почекаев. — М.: Изд. дом ВШЭ, 2017. — 384 с.
- 15 История Казахстана в документах и материалах: Альманах. — Вып. 1. — Алматы: LEM, 2011. — 436 с.
- 16 Хасан С. Фатима ханша / С. Хасан // «Айкын» республикалық саяси-қоғамдық газеті. — 2015.
- 17 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 206.
- 18 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 210.
- 19 Казахстан. Национальная энциклопедия. — Т. 2: Г–Й. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — 557 с.
- 20 Рахым А.Ф. Қазақтан шыққан тұңғыш кавалерия генералы [Электрондық ресурс] / А.Ф. Рахым. — Қолжетімділік тәртібі: <https://ulagat.com/2020/12/23>.
- 21 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 206.
- 22 Нуркеева Л.С. Қырымда қалған Шыңғысхан немесе Ғұбайдолла Жәңгіровтің тарихи бейнесі / Л.С. Нуркеева // «Шежіре тұнған құт–мекен»: Халықаралық ғылыми–практикалық конференция материалдары. — Хан Ордасы, 2016. — Б. 136.
- 23 Аден А. Губайдулла Чингисхан. Хан, лишенный ханства / А. Аден. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/news/show/32226>.
- 24 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 210.
- 25 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 210.
- 26 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 206.
- 27 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 206.

Н.О. Дулатбеков, Г.К. Уалиева

Источники и документы о великом потомке Чингисхана — Губайдулле Жангирулы

Статья посвящена комплексному исследованию общественно-политической жизни казахских степей в начале XIX века. Авторами подробно проанализированы социальные, политические, экономические и культурные последствия после ликвидации традиционной ханской власти Российской империи. Всесторонне дифференцированы причины и последствия отстранения ханской власти Букеевской Орды хана Жангира и его потомков, а также судьба первого казахского генерал-адъютанта Губайдоллы. Его письма императору Российской империи раскрывают характер политики в отношении внутренних дел Казахстана. Данное исследование позволяет глубже понять политическую историю Казахстана XVIII–XIX веков, а также объективно оценить влияние российской колониальной политики на казахское общество.

Ключевые слова: история Казахстана, традиционное казахское общество, Букеевская Орда, ханское управление, реформа, Бокей, Жангир, Фатима, Губайдолла, генерал-адъютант, политическая жизнь, потомки хана, султаны, Чингисхан, колониальная политика.

N.O. Dulatbekov, G.K. Ualiyeva

Sources and documents about Gubaidulla Zhangiruly, a great descendant of Genghis Khan

The article is dedicated to a comprehensive study of the socio-political life in the Kazakh steppes at the beginning of the 19th century. The work thoroughly analyzes the social, political, economic, and cultural consequences following the dismantling of traditional Khanate authority by the Russian Empire. It provides a detailed differentiation of the causes and consequences of the removal of the Khanate authority of the Bukey Horde under Khan Jangir and his descendants, as well as the fate of the first Kazakh General-Adjutant Gubaydolla. His letters to the Emperor of the Russian Empire reveal the nature of the policy regarding internal affairs in Kazakhstan. This research offers a deeper understanding of the political history of Kazakhstan in the 18th and 19th centuries and provides an objective assessment of the impact of Russian colonial policy on Kazakh society.

Keywords: History of Kazakhstan, traditional Kazakh society, Bukeyev Horde, khan administration, reform, Bokey, Zhangir, Fatima, Gubaidollah, adjutant general, political life, descendants of khan, sultans, Genghis Khan, colonial policy.

References

- 1 Abdrakhmanova, B.M. (1989). *Istoriia Kazakhstana: vlast, sistema, upravleniie, territorialnoe ustroistvo v XIX veke* [History of Kazakhstan: power, system, management, territorial organization in the XIX century]. Astana [in Russian].
- 2 Tlegenova, L.T. (2015). El qozgap, sherik zhigan Abaidilda khan [Abaidilda Khan, who moved the year and gathered a companion]. *Madeni mura — Cultural heritage*, 2, 23–27 [in Kazakh].
- 3 Galiev, A.A., Myrzakhmetova, A.Zh., & Galieva, S.B. (2020). Ideologiya chingizizma v svete teorii E. Khobsbauma «Invention of Traditions». K 750-letiiu Zolotoi Ordy [Ideology in the world of Chingizism theory E. Hobsbawm's "Invention of Traditions". 750th anniversary of the Golden Horde]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiya — Bulliten of Karaganda university. Series "History. Philosophy"*, 2(98), 81–89 [in Russian].
- 4 Mukataev, G.K., & Irkhina, M.V. (2003). Sultan Gubaidulla Chingiskhan polnyi general ot kavalerii: dokumenty i materialy [Sultan Gubaydullah Genghis Khan full general of cavalry: document and material]. Saint Petersburg: Izdatelstvo M.V. Irkhinoi [in Russian].
- 5 Zimanov, S.Z. (1982). *Rossiia i Bukeevskoe khanstvo* [Russia and the Bukeyev Khanate]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 6 Zimanov, S.Z. (1960). *Politicheskii stroi Kazakhstana kontsa XVIII i pervoi poloviny XIX vekov* [Political structure of Kazakhstan at the end of the 18th and the first half of the 19th centuries]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 7 (2020). *Kazakhskoe dvorianstvo. XIX — nachalo XX vv: monografiia v dokumentakh* [XIX — beginning of XX century: monograph in documents]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 8 Kasymbaev, Zh.K. (2001). *Gosudarstvennye deiateli kazakhskikh khanstv v XVIII — pervoi chetverti XIX vv. Khan Zhangir (1801–1845)* [State leaders of the Kazakh khanate in the XVIII — the first quarter of the XIX centuries. Vol. 4. Khan Jangir (1801–1845)]. Almaty: Nash mir [in Russian].
- 9 Suleimenov, B.S., & Basin, V.Ya. (1981). *Kazakhstan v sostave Rossii v XVIII — nachale XX veka: istoki velikogo sodruzhestva* [Kazakhstan as part of Russia in the 18th — early 20th centuries: the origins of the great commonwealth]. Almaty: Izdatelstvo «Nauka» Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 10 Bekmakanova, N. E. (2015). *Prisoedinenie Tsentralnoi Azii k Rossiiskoi imperii v XVIII–XIX vv.* [Annexation of Central Asia to the Russian Empire in the XVIII–XIX centuries]. Saint Petersburg: Tsentr gumanitarnykh initsiativ [in Russian].
- 11 Erofeeva, I.V. (2003). *Rodoslovnye kazakhskikh khanov i kozha XVIII–XIX vv.* [Genealogies of Kazakh khans and leather of the 18th-19th centuries]. Almaty: Print-S [in Russian].
- 12 Viatkin, M. P. (1940). *Politicheskii krizis i khoziaistvennyi upadok v Maloi orde v kontse XVIII — nachale XIX vv. Materialy po istorii Kazakhskoi SSR (1785–1828 gg.)* [Political crisis and economic decline in the Little Horde in the late 18th — early 19th centuries. Materials on the history of the Kazakh SSR (1785–1828)]. Moscow–Leningrad, 4 [in Russian].
- 13 Ivanov, I.S. (2001). *Khan Dzhangir, khan Vnutrennei Kirgizskoi Ordy. Bukeevskoi Orde — 200 let* [Khan Dzhangir, Khan of the Inner Kirghiz Horde. The Bukeyev Horde is 200 years old]. Almaty: Olke [in Russian].
- 14 Pochekaev, R.Yu. (2017). *Gubernatory i khany. Lichnostnyi faktor pravovoi politiki Rossiiskoi imperii v Tsentralnoi Azii: XVIII — nachalo XX vv.* [Governors and khans. Personal factor of the legal policy of the Russian Empire in Central Asia: XVIII — early XX centuries]. Moscow: Izdatelskii dom Vyshei shkoly ekonomiki [in Russian].
- 15 (2011). *Istoriia Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Almanakh* [History of Kazakhstan in documents and materials: Almanac]. Issue 1. Almaty: LEM [in Russian].
- 16 Khasan, S. (2015). *Fatima khansha* [Fatima khansha]. *“Aiqyn” Respublikalyq saiasi-qogamgyq gazetii — “Ayqyn” Republican political and social newspaper* [in Kazakh].

- 17 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 5. L. 206 [in Russian].
- 18 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 1. L. 210 [in Russian].
- 19 (2005). Kazakhstan. Natsionalnaia entsiklopediia [Kazakhstan. National Encyclopedia]. Vol. 2: G–I. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Russian].
- 20 Rakhym A.G. Qazaqtan shyqqan tungysh kavaleriia generaly [The first cavalry general from Kazakh]. Retrived from <https://ulagat.com/2020/12/23> [in Kazakh].
- 21 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 5. L. 206 [in Russian].
- 22 Nurkeeva, L.S. (2016). Qyrymda qalghan Shyngyskhan nemese Gubaidolla Zhangirovtin tarikhi beinesi [Historical image of Genghis Khan or Gubaidolla Dzhangirov who stayed in Crimea]. «Shezhire tungan qut–meken»: *Khalyqaralyq gylymi–praktikalyq konferentsiia materialdary — Proceedings of the international scientific-practical conference “The place where the genealogy is born”*. Khan Ordasy [in Kazakh].
- 23 Aden A. Gubaidulla Chingiskhan. Khan, lishennyi khanstva [Gubaidulla Genghis Khan. Khan deprived of his khanate]. Retrived from <https://e-history.kz/ru/news/show/32226> [in Russian].
- 24 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 1. L. 210 [in Russian].
- 25 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 1. L. 210 [in Russian].
- 26 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 5. L. 206 [in Russian].
- 27 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 5. L. 206 (kopii) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Дулатбеков Нұрлан — ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, заң ғылымдарының докторы, профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің Басқарма төрағасы — Ректоры, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0001-7300-1958>;

Уалиева Гүлмира — г.ғ.м., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан тарихы және ҚХА кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0002-9350-0348>.

Information about the authors

Dulatbekov Nurlan — Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Law, Professor, Chairman of the Board — Rector of the E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan;

Ualiyeva Gulmira — Master of humanities, Senior Lecturer at the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda, Kazakhstan.